

Емоційний інтелект дітей із сімей трудових мігрантів: середовищний підхід

Данильчук Лариса Олексіївна¹

Хмельницький національний університет, Хмельницький, Україна

E-mail: larkaterdan@gmail.com

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7156-5071>

У статті презентовано результати дослідження проблеми емоційного інтелекту дітей із сімей трудових мігрантів. Теоретичний аналіз здійснено на підставі вітчизняної і зарубіжної джерельної та наукової бази з окресленої проблеми. Зазначено, що проблеми пов'язані із сім'ями трудових мігрантів та їхніми дітьми потребують вирішення на міжнародному, загальнодержавному, нормативно-правовому, науково-методичному рівнях.

Теоретичні засади розуміння емоційного інтелекту обґрунтовано з урахуванням узагальнюючих міркувань вчених, які досліджували концептуально-змістове наповнення поняття. Зазначено, що емоційний інтелект є необхідним складником успішної соціалізації особистості.

Розглянуто зміст поняття «діти із сімей трудових мігрантів», що дало можливість стверджувати: правового статусу «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» в Україні немає. Встановлено: концепт «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» почасти ототожнюють із поняттям «соціальне сирітство». Зауважимо, що таке ототожнення є некоректним; соціальною сиротою дитина може вважатися тільки у випадку свідомого усунення батьків від виконання батьківських обов'язків.

Із позицій середовищного підходу, сегментовано середовища перебування дітей із сімей трудових мігрантів, які є базовими для формування емоційного інтелекту: середовище-сім'я; середовище-соціальне оточення; середовище-ЗЗСО (заклад загальної середньої освіти); середовище-однолітки; середовище-інтернет та соціальні мережі.

Ключові слова: емоційний інтелект, сім'я, діти із сімей трудових мігрантів, середовищний підхід.

Вступ. Сучасна сім'я як соціальний інститут відображає трансформаційні етапи розвитку суспільства, його суперечності. Одним із негативних наслідків життя в умовах соціально-економічних змін є трудова міграція, що негативно впливає на виконання батьками своїх обов'язків в умовах заробітчанства. Діти, які залишаються без нагляду, підтримки, любові, турботи батьків втрачають емоційний зв'язок з ними, а відтак, відбуваються зміни в їхньому середовищі, поведінці, психологічному стані, емоційному інтелекті (EI).

Кризові політичні та економічні процеси, які відбуваються в Україні, зумовлюють низку проблем пов'язаних із сім'ями трудових мігрантів, особливо, з їхніми дітьми, що потребують вирішення на різних рівнях, а саме:

– на міжнародному – налагодження взаємодії між міграційними службами України та країн, які приймають трудових мігрантів – українців щодо контролю за юридичним підтвердженням оформлення тимчасової опіки над неповнолітніми дітьми у разі виїзду батьків;

– на загальнодержавному – між зростаючими вимогами до якості роботи спеціалізованих соціальних установ та центрів, які повинні здійснювати комплексну роботу із сім'ями трудових мігрантів, і недостатнім забезпеченням цих соціальних структур кваліфікованими фахівцями, а також реальним зменшенням коштів на проведення соціальних, освітніх програм і заходів щодо дітей із сімей трудових мігрантів через наявність кризи в Україні;

– на нормативно-правовому – між сучасними підходами, представленими у нормативно-правових актах, що регламентують соціальну політику України щодо вирішення проблем дітей із сімей трудових мігрантів та необхідністю створення в Україні чіткого законодавчого забезпечення для визначення статусу дитини із сім'ї трудового мігранта та механізму захисту її прав;

– на науково-методичному – між зростанням потреби в системному теоретичному та методологічному обґрунтуванні проблеми емоційного інтелекту дітей із сімей трудових мігрантів та недостатнім рівнем розроблення методичних аспектів й опосередкованим використанням наукового підґрунтя соціальної роботи/соціальної педагогіки/психології щодо окресленої проблеми.

---

¹ доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету

Водночас, проблема EI дітей із сімей трудових мігрантів, попри всю актуальність, немає розробленості на вітчизняному науковому ґрунті, не була предметом спеціального дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою статті визначено: дослідження емоційного інтелекту дітей із трудових мігрантів на засадах середовищного підходу. Завданнями статті є теоретичний аналіз, із позицій середовищного підходу, концепту «емоційний інтелект дітей із трудових мігрантів».

Методи дослідження: теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація наявних досліджень з окресленої проблематики, інтерпретація власних поглядів щодо базового концепту дослідження.

Результати дослідження та їх обговорення. Складність та багатовимірність досліджуваної проблеми зумовлює необхідність аналізу наукових праць щодо стану розробленості ключових понять «емоційний інтелект (EI)», «діти із сімей трудових мігрантів» на вітчизняному та зарубіжному ґрунті.

Теоретичні засади щодо розуміння емоційного інтелекту подано в дослідженнях І. Андрєєва, Р. Бар-Он, О. Власова, Д. Гоулман, Ю. Давидова, С. Деревянко, Д. Карусо, Д. Люсін, Дж. Майєр, М. Манойлова, І. Мещерякова, П. Селовеї, О. Яковлева та ін.

Зауважимо, що у 1990 р. П. Селовеї та Дж. Майєр, у статті «Емоційний інтелект» опублікували перші концептуальні міркування щодо EI. Автори визначили його як «підмножину соціального інтелекту, яка включає в себе здатність контролювати свої емоції та емоції інших людей, розрізняти їх і використовувати отриману інформацію для управління мисленням та діями інших людей» (Salovey, Mayer, 1990: 185-211). Пізніше вченими у співпраці з Д. Карусо було розроблено найбільш відому в науковій психології модель EI, яку вони визначили як складний конструкт, що складається із здібностей трьох типів: 1) ідентифікація і вираження емоцій; 2) регуляція емоцій; 3) використання емоційної інформації в мисленні та діяльності (Mayer, Salovey, Caruso, 2003: 97-105).

Представимо узагальнювальні, міркування вчених, які розглядали EI як: інтегральне утворення, яке забезпечує усвідомлення, розуміння і регуляцію власних емоцій та дозволяє здійснювати успішну міжособистісну взаємодію (Мещерякова, 2011: 10); інтегральна категорія у структурі інтелектуальної та емоційно-вольової сфери особистості, яка визначає успішність її діяльності і взаємовідносин з оточуючими (Давидова, 2011: 11); сукупність ментальних здібностей до ідентифікації, розуміння і управління емоціями (Андрєєва, 2011: 50); здатність до усвідомлення, прийняття та регуляції емоційного стану і почуттів інших людей і себе самого (Манойлова, 2004: 8).

За міркуваннями І. Андрєєвої (Андрєєва, 2009: 131), високорозвинений внутрішньоособистісний емоційний інтелект сприяє природності емоційних проявів і позитивному самостваленню, які дають можливість установлювати глибокі і тісні взаємини з іншими людьми. Наявність емоційного інтелекту дозволяє особистості бути більш адаптивною до змін у соціумі за рахунок вміння контролювати внутрішні імпульси (Андрєєва, 2011: 42). Тобто EI є провідником соціалізації та соціальної взаємодії особистості в середовищі.

Певний науковий інтерес, у контексті досліджуваної проблеми, має робота «Емоційний інтелект» у співавторстві: російського вченого Д. Люсіна, американських психологів Р. Робертса і Дж. Меттьюса та ізраїльського психолога М. Зайдера, які аналізують приклади впроваджених успішних програм, що спрямовані на розвиток емоційного інтелекту дітей шкільного віку. Автори вважають, що ці та інші програми мали позитивні результати щодо психічного здоров'я дітей, оскільки серед школярів зменшилась частота проявів асоціальної поведінки, вони стали менше палити та вживати алкоголь (Робертс, Меттьюс, Зайднер, Люсін, 2004: 21). Зауважимо, що в різних країнах розробляються та впроваджуються програми, спрямовані на розвиток EI у певних вікових та соціальних груп людей. Значні напрацювання наявні саме у кластері освітніх програм, які є доступними у мережі інтернет, що дозволяє ефективно використовувати їх як дистанційних ресурс.

Вагомі наукові доробки у дослідженні EI мають українські вчені (О. Бантишева, Ю. Бреус, О. Верітова, Н. Діомідова, Н. Коврига, М. Кузнецов, Е. Носенко, І. Опанасюк та ін.), однак у процесі наукового пошуку в Україні спеціальних досліджень чи програм розвитку EI у дітей трудових мігрантів не виявлено.

Загалом, в умовах стрімкого сьогодення EI є необхідним складником успішної соціалізації особистості; дає можливість особистості визначати життєві пріоритети та ефективні шляхи досягнення цілей, організувати ефективно взаємодію у соціумі, бути соціально адаптивною, вільною, контактною, гнучкою тощо.

Розглянемо зміст поняття «діти із сімей трудових мігрантів».

Закон України визначає одне з основних понять сімейного права – «дитина». У відповідності до ч. 1 Статті 6. Сімейного Кодексу України дитиною вважається особа до досягнення нею повноліття,

тобто 18 років (Сім. Код. Укр.). Ми навмисно не будемо деталізувати аналіз цього поняття, оскільки воно представлено значною кількістю ґрунтовних наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених різних галузей.

Відповідно до Статті 3. Сімейного Кодексу України: «1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. 2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно» (Сім. Код. Укр.).

За роки незалежності України одним із найбільш вагомих наукових надбань щодо змісту та сутності сім'ї у соціальній роботі/соціальній педагогіці можна вважати роботи вітчизняних науковців Т. Алексеєнко: «Сім'я – мала соціальна група, створена на основі офіційного чи громадського шлюбу або кровній спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями стосовно один до одного, родинними традиціями» (Алексеєнко, 2004: 48-50); І. Трубавіної «Сім'я – соціальний інститут з правами і функціями у суспільстві, обов'язками, ролями; соціальною системою з різними стосунками і структурою; колективом з метою, розподілом влади і відповідальності; соціальною групою із власними цінностями (Трубавіна, 2007: 19).

Зауважимо, що у вітчизняному науковому дискурсі сім'ю, у якій один (чи обоє) із батьків відсутній для працевлаштування та яка має тільки їй притаманні характерні ознаки та особливості сімейного життя, вважають сім'єю трудового мігранта.

Однак на часі у юридичному полі концепт «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» не представлено, а отже, правового статусу «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» в Україні немає.

Деякі спроби щодо правового врегулювання проблем дітей трудових мігрантів були зроблені. Депутатом Верховної Ради України О. Фельманом було подано Проект Закону України від 11.11.2015 р. №3460 «Про внесення змін до статті 151 Сімейного кодексу України (щодо піклування про дітей трудових мігрантів, які перебувають на їхньому утриманні та залишаються на території України)» (Проект Зак. Укр.). Проте правового підтвердження статусу «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» у цьому законопроекті теж не було.

У 2016 році набув чинності Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», у якому нижченаведені терміни вживаються в такому значенні:

«... 4) трудовий мігрант – громадянин України, який здійснював, здійснює або здійснюватиме оплачувану діяльність у державі перебування, не заборонену законодавством цієї держави;

5) члени сім'ї трудового мігранта – особи, які перебувають із трудовим мігрантом у шлюбі, діти та інші особи, які перебувають на його утриманні та є членами сім'ї відповідно до Сімейного кодексу України» (Зак. Укр. «Про зовн. труд. мігр.»).

За дослідженням В. Маковецької (Маковецька, 2017: 214), цей закон не містить особливих положень, де було б ураховане становище, в якому опиняються діти заробітчани. Частина четверта статті 8 цього закону містить лише загальне положення, згідно з яким піклування про дітей трудових мігрантів, які перебувають на їхньому утриманні та залишаються на території України, здійснюється відповідно до законодавства та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Вважаємо за необхідне акцентувати, що коли мова йде про дітей із сімей трудових мігрантів здебільшого ведуть мову саме про зовнішню трудову міграцію, тоді як в Україні поширеною є внутрішня трудова міграція, а саме: мешканці регіонів з низьким рівнем життя та коефіцієнтом доходів їдуть на заробітки до великих міст чи тимчасових/сезонних місць роботи.

Іноді з метою заробітку їдуть обоє батьків (термін відсутності від 1-6 місяців до кількох років), а діти залишаються за основним місцем проживання з родичами, сусідами та ін. При цьому, юридично право тимчасової опіки над дитиною здебільшого не оформляється (батьки бояться бути позбавленими батьківських прав чи просто є юридично неозначеними). Останнє зумовлює низку критичних ситуацій та правових колізій, пов'язаних із життям та здоров'ям дитини.

За таких обставин концепт «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» часто ототожнюють із поняттям «соціальне сирітство», що, на наш погляд, є некоректним, оскільки, як зазначає Я. Раєвська, соціальне сирітство – це порушення прав неповнолітньої дитини шляхом ухилення або відсторонення батьків від виконання батьківських обов'язків через втрату або зниження

потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у родині та деформацію соціальних і моральних цінностей у суспільстві (Раєвська, 2015: 150-151). Тобто «дитина трудових мігрантів/із сім'ї трудових мігрантів» може вважатися соціальною сиротою тільки у випадку свідомого усунення батьків від виконання батьківських обов'язків.

Підтвердженням наших міркувань є Аналітична записка «Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів» Національного інституту стратегічних досліджень (NISS), у якій зазначено, що «... трудова міграція має низку позитивних та негативних наслідків. Одним із негативних наслідків стало поповнення категорії дітей «соціальні сироти». Виїжджаючи із країни на заробітки, батьки (один чи обоє) залишають вдома дітей, тим самим позбавляючи їх постійної уваги та опіки...».

Загалом можемо констатувати: трудова міграція (зовнішня/внутрішня) зумовлює порушення фундаментальних прав дитини, які затверджені у міжнародних документах – Декларації прав дитини 1959 р., Конвенції про права дитини 1989 р. (особливо у частині ст. 3, 6, 7, 9) (Con. on the Rig. of the Child). В українському законодавстві основними правовими документами, які підтверджують права дитини, є: Конституція України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства», Цивільний кодекс України.

Українськими вченими проблемі дітей із сімей трудових мігрантів, присвячена низка досліджень, а саме: соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів (К. Левченко, І. Трубавіна, І. Цушко); виховання дітей трудових мігрантів в умовах соціально-освітнього середовища (Н. Гевчук); взаємодія соціальних служб та загальноосвітніх навчальних закладів у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей трудових мігрантів (В. Пігіда); особливості опікунської діяльності з дітьми трудових мігрантів (Н. Сабат); соціальна адаптація підлітків із сімей трудових мігрантів (І. Лизун); забезпечення прав дітей із сімей трудових мігрантів (В. Маковецька) та ін. Значний внесок у розробку проблеми дітей із сімей трудових мігрантів зробили громадські організації.

Водночас, незважаючи на певну кількість публікацій щодо дітей із сімей трудових мігрантів, представлених у вітчизняному науковому просторі, проблема емоційного інтелекту дітей із сімей трудових мігрантів на часі залишається не висвітленою.

Спектр соціальних передумов і чинників розвитку ЕІ перебуває на перетині життєдіяльності і внутрішніх взаємодій членів сім'ї, в якій виховуються діти, соціального середовища, соціального виховання, соціального формування і розвитку особистості. Як зазначалося вище, за умови від'їзду батьків на заробітки, дитина залишається з іншими особами (подекуди це призводить до зміни місця проживання), тобто змінюються можливості та особливості середовища перебування, що, безумовно, має пряму проєкцію на розвиток ЕІ дитини.

Вважаємо за необхідне, із позицій середовищного підходу, сегментувати середовища перебування дітей із сімей трудових мігрантів, які, на нашу думку, є базовими для формування ЕІ: середовище-сім'я; середовище-соціальне оточення; середовище-ЗЗСО; середовище-одноріччя; середовище-інтернет та соціальні мережі.

Зауважимо, що ієрархію такої сегментації вбачаємо як ідеальну матрицю. Проте здійснене дослідження дозволяє стверджувати, що реальні умови перебування дітей із сімей трудових мігрантів залежать від низки чинників та обставин, які розглянемо нижче.

1. Середовище-сім'я – ЕІ дитини першопочатково закладається і формується в сім'ї та напряду залежить від умов проживання та виховання.

Трансформаційні процеси, які відбуваються на часі, характеризуються різкою зміною суспільних відносин. Становлення і розвиток сучасної української сім'ї проходить у складних та суперечливих умовах нівелювання базових аксіологічних засад. Різде погіршення матеріального становища українців є однією із причин, що призводить до дефіциту нормальних стосунків у родинному середовищі, оскільки батьки змушені заробляти поза місцем постійного проживання. Як зовнішня, так і внутрішня трудова міграція порушує модель сім'ї. Після від'їзду одного із батьків перед дитиною гостро постає проблема емоційного дефіциту. Конфронтація між дітьми трудових мігрантів та самими трудовими мігрантами подекуди набуває таких важких соціальних та психологічних форм, як: віктимність, погане навчання, затримки в розвитку тощо й, безумовно, зниження емоційного інтелекту. За таких обставин, ризик того, що діти, які ростуть без батьків, у майбутньому не зможуть створити нормальні сім'ї та забезпечити реалізацію родинних функцій значно зростає.

ЕІ формується у дітей, якщо дотримуються фундаментальні умови проживання та виховання в сім'ї. Серед них можна виділити такі:

Мікроклімат здорових стосунків між усіма членами родини. Це насамперед правильна організація сімейного життя, яка складається з поваги, любові, доброзичливості у відносинах, що стосується всіх членів родини, емоційної атмосфери, культури побуту, діяльності, спілкування. Діти із сімей трудових мігрантів із ранніх років залишаються без справжньої батьківської любові, емоційного контакту, спілкування тощо. За таких умов порушується основа позитивної моделі їхнього майбутнього сімейного життя.

Приклад батьків. Вирішальну роль у сімейному вихованні відіграє власна поведінка дорослих. Як батьки спілкуються між собою, з іншими, з дитиною; як ведуть побут, будують соціальні стосунки з оточенням та емоційну атмосферу в сім'ї – все це має для дитини суттєве значення. Тому вимогливість і контроль за кожним своїм кроком мають бути у дорослих на першому плані, бо неможливо сформувати повноцінну особистість, не даючи їй позитивного прикладу для наслідування. Адже тільки особистість може впливати на особистість.

Авторитет батьків. У сучасному розмаїтому світі кумирів, батьки, які хочуть по-справжньому виховати своїх дітей, повинні мати в їхніх очах авторитет. Авторитет має бути істинним, щирим, базуватись на правильній організації сімейного життя, де не може бути дрібниць, бо все є важливим.

Авторитет батьків, які мігрують із метою працевлаштування, знижується в очах дітей. За умов трудової міграції, діти віддаляються від батьків, втрачають емоційні зв'язки, не довіряють, уважають, що їх покинули. Зазначимо, що в Україні існують сім'ї, у яких діти однорічного віку залишаються на десять або п'ятнадцять років без мами або батька, а той, без обох відразу.

Достатній рівень педагогічної культури батьків. Передусім педагогічні знання, які допоможуть глибше пізнавати дитину, розуміти її потреби, емоційний стан, усвідомлювати шляхи впливу на неї, реально оцінювати ту чи ту ситуацію, розв'язувати проблеми виховання не інтуїтивно, нерідко у стані роздратування, а на раціональній основі, що сприятиме оволодінню педагогічним тактом у взаєминах з дітьми.

Натомість батьки-трудова мігранти із-за довготривалої відсутності втрачають контроль над своїми дітьми. Кожен віковий період потребує особливого догляду та впливу, а мати або батько у певний життєвий період дитини відсутні.

Усвідомлення батьками відповідальності перед суспільством за виховання дітей. Кожен батько й мати на перший план повинні ставити чітку мету виховання власних дітей. При цьому потрібно пам'ятати, що дитина – це не лише батьківська втіха, а майбутній громадянин.

У випадку сімей трудових мігрантів у силу певних причин (зовнішня та внутрішня трудова міграція) батьки та діти роз'єднані просторово. Відтак, неможливість одного з партнерів (чи обох) належним чином виконувати практично всі свої обов'язки, порушує функціонування сімейної системи. Саме у сім'ї формуються аксіологічні засади, соціально значущі якості, емоційний інтелект, життєві компетентності дитини, які складають фундамент її подальшого життя як особистості, громадянина.

Дуже часто батьки для дітей із сімей трудових мігрантів є лише джерелом отримання грошей, подарунків, оскільки батьки свою відсутність компенсують фінансово, власне, «відкупуючись», за відсутність тепла, любові, спілкування, домашньої атмосфери, затишку тощо, тобто того, що дозволяє формувати ЕІ дитини у сім'ї.

Загалом, дотримання фундаментальних умов проживання та виховання в сім'ї, які є власне маркерами позитивної моделі сім'ї, зумовлює формування ЕІ у дітей, його ідентифікаційні особливості.

2. Середовище-соціальне оточення. Зовнішні впливи середовища впливають на поведінку дитини, заломлюючись через внутрішні умови (індивідуальні особистісні властивості, якості), формування яких залежить від взаємодії спадкових передумов з усіма умовами оточення.

Вважаємо, що для забезпечення ефективного процесу формування ЕІ дитина повинна знати і враховувати цілі та норми, прийняті у середовищі-соціальному оточенні, в якому вона перебуває, виконувати певні чинні правила, знаходити ефективні варіанти поведінки. Адже дитина при цьому взаємодіє як з окремими представниками оточуючого середовища, так і з групами людей. Як стверджував російський учений Р. Немов (Немов, 1999: 377), без уміння сприймати й оцінювати особистості в цілому та їхні вчинки, зокрема, враховувати думки оточуючих, взаємодіяти з ними і налагоджувати сприятливі взаємостосунки у різних ситуаціях неможливе повноцінне життя та психічний розвиток індивіда. До слова, німецька дослідниця М. Шмітман (Шмітман, 2010: 44) зазначила, що повторюваність дій породжує соціальні навички – способи міжособистісної взаємодії та здатності, які потрібні людині, щоб бути соціально-компетентним членом суспільства. Сюди відносять: здатності сприймати себе та інших, керувати власними емоціями та почуттями, уміння оминати конфлікти,

комунікативні вміння, уміння налаштуватись на соціальну взаємодію. Зауважимо, що такі міркування підтверджують нерозривний зв'язок ЕІ із середовищем-соціальним оточенням, адже дитина, перебуваючи в ньому, емоційно взаємодіє з його членами: сусідами, далекими родичами, друзями батьків, на яких часто залишають своїх дітей трудові мігранти (особливо – у випадку неповної сім'ї).

Додамо ще й таке – на особливості формування ЕІ дітей із сімей трудових мігрантів у середовищі-соціальному оточенні мають вплив: географія території проживання (регіон, місто, село, віддаленість від мегаполісів тощо); полікультурне розмаїття соціального оточення (мова, звичаї, традиції, обрядовість тощо); релігійні особливості (полі/моно конфесійність, авторитет релігійний лідерів тощо); адміністрація територіального громади (наявність/відсутність контролю за соціальною ситуацією у сім'ях трудових мігрантів органами влади, соціальними службами тощо).

3. Середовище-ЗЗСО. Цей сегмент дозволяє ЕІ дітей із сімей трудових мігрантів розглядати в умовах, в яких найбільше часу проводять діти, оскільки відповідно до Конституції України ст. 53. Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою (Конст. Укр). Тоді як, дошкільна, вища освіта та відвідування позашкільних установ для дітей не є обов'язковим (у тому числі – дітей із сімей трудових мігрантів), а, відтак, здійснювати контроль за їхньою життєвою ситуацією можуть соціальні та виконавчі служби, у разі звернення до таких. Як зазначалося вище, трудові мігранти частото навмисно приховують інформацію про від'їзд, залишаючи дітей без офіційної опіки, чим зумовлюють неможливість контролю за ситуацією з боку держави.

Здійснений науковий пошук дозволяє резюмувати: на відміну від соціальних служб, служб у справах дітей, заклад загальної середньої освіти (ЗЗСО) є найоптимальнішим осередком відслідковування кількості дітей із сімей трудових мігрантів, а отже, їхніх сімей. За таких обставин перебіг та контроль за процесом формування ЕІ у дітей із сімей трудових мігрантів може здійснювати психологічна служба (в особі психолога, соціального педагога) та педагогічний колектив (в особі класного керівника, вчителів-предметників, педагога-організатора) ЗЗСО. Зауважимо, що психологічна служба в системі освіти є складником державної системи охорони психологічного здоров'я громадян України й діє з метою виявлення і створення соціально-психологічних умов для розвитку особистості. Натомість, в Україні, на часі, ще існують малокомплектні школи, у штаті яких психологічна служба відсутня. За таких обставин, ЗЗСО є тим середовищем, яке спроможне корегувати модель поведінки дітей із сімей трудових мігрантів і забезпечити ефективність та оптимізацію процесу формування їхніх ЕІ. Тому колектив закладу, зокрема, психолог/соціальний педагог повинні належним чином опікуватися дітьми із сімей трудових мігрантів, сприяти їхній успішній соціальній та емоційній взаємодії із оточуючими, оскільки саме ці фахівці володіють методиками діагностики, корекційної роботи щодо ЕІ.

Враховуючи емпіричні дослідження, зауважимо, що в Україні існує потреба координації діяльності психологічної служби ЗЗСО та соціальних служб. Нерідко районні, обласні центри соціальної служби не володіють інформацією стосовно кількості дітей із сімей трудових мігрантів, тому основна праця покладається на психологічну службу ЗЗСО, результативність роботи якої визначається, багато в чому, правильним вибором технологій, методів, засобів, які використовують фахівці.

Середовище-однолітки. Для ЕІ дитини є важливою соціальною взаємодією з однолітками – можливість перебувати в контакті, спілкуватися. У товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання поведінки та особистості дитини, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові морально-етичні вимоги, самосвідомість набуває нового рівня розвитку. За відсутності батьків, діти наслідують своїх друзів, однолітків, що подекуди призводить до негативних наслідків у ЕІ, тому що ровесники із-за відсутності життєвого досвіду не можуть належним чином забезпечити позитивний вплив. Поведінкові реакції однолітків, іноді з неблагополучних сімей, часто є травмуючими для ЕІ дітей із сімей трудових мігрантів, оскільки їм важливе сприйняття, схвалення, утвердження тощо серед ровесників. Емоційна нестабільність, закритість, невміння адаптувати себе серед однолітків може призвести до конфліктних ситуацій, зруйнувати ціннісні орієнтації. Також збільшується ризик потрапляння у неформальні віктимні/маргінальні угруповання під вплив негативного лідера в компанії, що, почасти, призводить до ситуацій булінгу, особливо поширеного серед підлітків. Комунікація з рівними за віком, але різними за особистісними якостями дітьми, сприяє подальшому розвитку самосвідомості дитини, провідним механізмом якої виступає соціальне порівняння, що істотно прискорює формування її ЕІ.

Позитивні зрушення у ЕІ дітей (у тому числі й за відсутності батьків – трудових мігрантів) може дати відвідування факультативів, гуртків, спортивних секцій, в яких діти можуть розвивати свої уподобання, творчі здібності, позитивні лідерські якості. Емоційна синергія однолітків-одномумців

дозволяє дитині не почуватися самотньою. Для успішної формування ЕІ дітей із сімей трудових мігрантів потрібно враховувати особливості віку, поведінку та взаємини з оточуючими.

Середовище-інтернет та соціальні мережі. Середовище інтернету та соціальні мережі за допомогою девайсів дозволяють розширювати комунікаційні, просторові й часові межі; розкривають нові можливості для спілкування, освіти, праці, відпочинку і творчої самореалізації та самоідентифікації особистості. Сучасні діти вільно володіють девайсами і користуються можливостями середовища-інтернет та соціальних мереж, перебуваючи онлайн значну частину добового часу. Такі обставини підсилюються й тим, що у сім'ї трудових мігрантів спілкування та контроль за дитиною здійснюється за допомогою девайсів у зв'язку з віддаленістю батьків. Ще одним фактором є цифровізація освіти в Україні, яка передбачає навчання дітей за умови швидкої доступності до інформації.

Середовище-інтернет містить велику кількість спеціальних сайтів, адресованих дітям різного віку. Пізнання інформаційного світу дозволяє розширити коло інтересів дитини і сприяє її додатковій освіті, спонукає до кмітливості, креативності, привчає до самостійного розв'язання задач різного типу. Інтернет та соціальні мережі також задовольняють потребу дітей у розширенні кола спілкування та «спілкуванні без меж» і навіть лідерстві.

Натомість, самостійне, неконтрольоване перебування онлайн, особливо за умови відсутності батьків, може мати негативні наслідки (при цьому вік дитини немає значення). Зауважимо, що таке перебування містить найбільші небезпеки середовища-інтернет та соціальних мереж, а саме: кібергрумінг (встановлення дорослими дружніх та довірливих відносин з неповнолітніми особами через інтернет та соціальні мережі для вступу з ними в інтимний зв'язок, шантажування та залякування) і кібербулінг (булінг із застосуванням цифрових технологій, який спрямований на залякування, провокування гніву чи приниження тих, проти кого він спрямований; може відбуватися в соціальних мережах, платформах обміну повідомленнями (месенджерах), ігрових платформах та мобільних телефонах), секстинг (інтимне листування й пересилка фото інтимного характеру), фішинг (інтернет-шахрайство, метою якого є отримати доступ до логінів та паролів користувача), інтернет-залежність.

Користуючись недосвідченістю дітей, кіберзлочинці застосовують психологічні маніпуляції та переконання, завоюючи довіру дітей, намагаючись видавати себе за їхніх друзів, щоб жертви добровільно погоджувались на їхні небезпечні пропозиції. Зазвичай вони знаходять співрозмовників, які чимось засмучені або шукають підтримки, без особливих зусиль підтримують бесіди, співчують їм, потім пропонують перейти в більш відокремлене віртуальне місце спілкування. Поступово втягують їх в обговорення інтимних питань, а потім пропонуються зустрічі в реальному світі. Така діяльність кіберзлочинців має невідворотні наслідки як для психіки дитини, у тому числі й ЕІ, так і для її життя.

Зауважимо, що кібербулінгом можуть займатися й самі діти (переважно підліткового віку, схильні до віктимної поведінки). Самостверджуючись, вони обирають жертву для булінгу серед однокласників/друзів по спілкуванню (часто – це саме діти із сімей трудових мігрантів, оскільки за відсутності батьків за них немає кому заступитися).

Подекуди, вважаючи своїм особистим прикладом тільки кумирів з медійного/віртуального простору, діти адекватно не сприймають поведінку та дії оточуючих, що зумовлює зміни в ЕІ. Будь-які правила, контроль, обмеження з боку батьків, педагогів часто викликають негативну реакцію з боку дітей. Для формування ЕІ кращий варіант – це пошук балансу між використанням інструментів для контролю онлайн-активності в середовищі-інтернет і соціальних мережах юних користувачів та налагодженням доброзичливих і довірливих стосунків з дітьми.

Загалом здійснена наукова розвідка підтвердила наші міркування, що будь-яке середовище в якому перебувають діти із сімей трудових мігрантів має вплив та зумовлює зміни в їхньому ЕІ.

Висновки. За результатами теоретичного аналізу можемо констатувати: не зважаючи на вік, діти із сімей трудових мігрантів потребують емоційного контакту з батьками, що відображається на загальному стані психічного стану дітей. Відсутність постійної батьківської любові, турботи, доброзичливої атмосфери в сім'ях трудових мігрантів призводить до наявної самотності, завищеної тривожності, страху в дітей і, як наслідок, має пряму проєкцію на їхніх емоційний інтелект, внутрішній світ, самооцінку, емоційну лексику, перцептивні здібності дитини, розуміння соціальних норм і правил поведінки, стосунки в соціальному середовищі тощо.

Перспективи подальших досліджень. Подальші перспективи вбачаємо у розробці та обґрунтуванні ефективної програми соціально-психологічної діяльності щодо формування емоційного інтелекту дітей із сімей трудових мігрантів.

Література

- Алексєєнко Т. Ф. Молода сім'я: умови виховання дитини: науково-метод. посіб. К.: ЗАТ «КСИМЕРСЕРВИС», 2004. 116 с.
- Аналітична записка. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/825/> (дата звернення 06.07.2020).
- Андреева И. Н. Концептуальное поле понятия «эмоциональный интеллект». *Вопросы психологии*. 2009. № 4. С. 131.
- Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография. Новополюк: ПГУ, 2011. 388 с.
- Давыдова Ю. В. Эмоциональный интеллект: сущностные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. псих. наук. М., 2011. 22 с.
- Закон України «Про зовнішню трудову міграцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text>. (дата звернення 13.06.2020).
- Конституція України. URL: https://urist-ua.net/закони/конституція_україни/стаття_53. (дата звернення 13.06.2020).
- Маковецька В. В. Забезпечення права дитини на належне виховання в сім'ї трудових мігрантів. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 1/2 (33/34). С. 212-215.
- Манойлова М. А. Акмеологическое развитие эмоционального интеллекта учителей и учащихся: учеб. пособ. для студ. вузов. Псков: ПГПИ, 2004. 140 с.
- Мещерякова И. Н. Развитие эмоционального интеллекта у студентов-психологов в процессе обучения в вузе: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. псих. наук. Курск, 2011. 27 с.
- Немов Р. С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. завед. в 3-х кн. М.: ВЛАДОС, 1999. Кн. 2: *Психология образования*. 608 с.
- Проект Закону України від 11.11.2015 р. №3460 «Про внесення змін до статті 151 Сімейного кодексу України (щодо піклування про дітей трудових мігрантів, які перебувають на їх утриманні та залишаються на території України)». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/jh2o400a?an> (дата звернення 09.07.2020).
- Раєвська Я. М. Феномен соціального сирітства як наукова проблема. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2015. Вип. 25. С. 145-155.
- Робертс Р. Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д.В. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике. *Психология*. 2004. № 4. Т. 1. С. 3-26.
- Сімейний Кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. (дата звернення 13.07.2020).
- Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з сім'єю в Україні: теорія і методика: монографія. Харків: Нове слово, 2007. 395 с.
- Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>. (дата звернення 27.07.2020).
- Marion Schmitman gen. Pothmann Kinder brauchen Freunde – Soziale Fertigkeiten fördern Gruppentherapie bei AD(H)S und anderen Verhaltensauffälligkeiten, Succession Picasso/VG Bild-Kunst, Bonn 2010. 160 p.
- Measuring Emotional Intelligence with the MSCEIT V2.0 / J.D. Mayer, D.R. Caruso, P. Salovey et al. *Emotion*. 2003. Vol. 3, № 1. P. 97–105.
- Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 1990. Vol. 9. pp. 185-211.

Emotional intelligence of the children born in the families of migrant workers: the environment-based approach

Danylchuk Larysa²

Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine

The article presents the results of the study devoted to the issues of emotional intelligence of the children born in the families of migrant workers. The theoretical analysis has been carried out on the basis of domestic and foreign source and scientific bases within the outlined problem. It is noted that the problems related to the

² *Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Social Work and Social Pedagogy at the Khmelnytskyi National University*

families of migrant workers and their children need to be solved at the international, national, regulatory, scientific and methodological levels.

The theoretical foundation of understanding the emotional intelligence under focus has been substantiated taking into account the generalising considerations of scientists who have studied the conceptual and semantic content of the concept. It is noted that emotional intelligence is a necessary component of successful socialisation of any personality.

The meaning of the term «children born in the families of migrant workers» has been considered, which made it possible to approve that there is no legal status for “the children born in the families of migrant workers” in Ukraine. It is revealed that the concept “the child of migrant workers / the child who was born in the family of migrant workers” is often identified with the concept “social orphanhood”. It is noted that such identification is incorrect; a child can be considered a social orphan only if his / her parents are deliberately removed from parental responsibilities.

From the standpoint of the environment-based approach, the living environments of the children who were born in migrant families are segmented, which are basic for the formation of children’s emotional intelligence: family environment; social surrounding environment; general secondary education institution environment; peer environment; the Internet and social networks environment.

Keywords: emotional intelligence, family, children born in the families of migrant workers, environment-based approach.

References

- Aliexieienko, T.F. (2004). *Moloda simia: umovy vykhovannia dytyny [Young family: conditions for raising a child]*. Kyiv: ZAT «KSIMSERVIS» [in Ukrainian].
- Analitichna zapyska. Shchodo vdoskonalennia sotsialnoho zakhystu ditei trudovykh mihrantiv [Analytical note. Regarding the improvement of a wide variety of migrant workers]*. (n.d.). niss.gov.ua. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/825/> [in Ukrainian].
- Andrieieva, I.N. (2009). Kontseptualnoe pole poniatia «emotsionalnyi intellekt» [Conceptual field of the concept of «emotional intelligence»]. *Voprosy psikhologii – Questions of Psychology*, 4, 131 [in Russian].
- Andrieieva, I.N. (2011). *Emotsionalnyi intellekt kak fenomen sovremennoi psikhologii [Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology]*. Novopolotsk: PGU [in Russian].
- Convention on the Rights of the Child*. (n.d.) Retrieved from <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>.
- Davydova, Yu.V. (2011). Emotsionalnyi intellekt: sushchnostnye priznaki, struktura i osobennosti proiavlennia v podrostkovom vozraste [Emotional intelligence: essential signs, structure and features of manifestation in adolescence]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Moscow [in Russian].
- Konstitutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]*. (n.d.) urist-ua.net. Retrieved from https://urist-ua.net/закони/конституція_україни/стаття_53 [in Ukrainian].
- Makovetska, V.V. (2017). Zabezpechennia prava dytyny na nalezhne vykhovannia v simi trudovykh mihrantiv [Ensuring the child’s right to a proper upbringing in the family of migrant workers]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of NTUU «KPI». Politicalogy. Sociology. Right*, 1/2 (33/34), 212-215 [in Ukrainian].
- Manoilova, M.A. (2004). *Akmeologicheskoe razvitie emotsionalnogo intellekta uchitelei i uchashchikhsia [Acmeological development of emotional intelligence of teachers and students]*. Pskov: PGPI [in Russian].
- Mayer, J.D., Caruso, D.R., Salovey, P. et al. (2003). *Measuring Emotional Intelligence with the MSCEIT V2.0*. *Emotion*, 1 (3), 97-105.
- Mayer, J.D., Salovey, P. (1990). *Emotional Intelligence. Imagination, Cognition, and Personality* (Vol. 9), (pp. 185-211).
- Meshcheriakova, I.N. (2011). Razvitie emotsionalnogo intellekta u studentov-psikhologov v protsesse obucheniiia v vuze [The development of emotional intelligence of psychology students in the process of studying at university]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Kursk [in Russian].
- Nemov, P.S. (1999). *Psikhologiiia [Psychology]*. (Vols. 1-3). Moscow: VLADOS [in Russian].
- Proekt Zakonu Ukrainy vid 11.11.2015 r. №3460 «Pro vnesennia zmin do statti 151 Simeinoho kodeksu Ukrainy (shchodo pikluvannia pro trudovykh mihrantiv, yaki perebuvauiut na ikh utrymanni ta zalyshaiutsia na terytorii Ukrainy)» [Draft Law of Ukraine dated 11.11.2015 №3460 «On modification of article 151 of the Family code of Ukraine (concerning the care of children of migrant workers who are dependent on them and remain

on the territory of Ukraine)». (2015). ips.ligazakon.net. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/view/jh2o400a?an> [in Ukrainian].

Raievska, Ya.M. (2015). Fenomen sotsialnoho syriststva yak naukova problema [The phenomenon of social orphanhood as a scientific problem]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka – Collection of scientific works of Kamianets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko*, 25, 145-155 [in Ukrainian].

Roberts, R.D., Matthews, G., Zeidner, M., Liusin, D.V. (2004). Emotsionalnii intellekt: problemy teorii, izmereniia i primeneniia na praktike [Emotional Intelligence: Problems of Theory, Measurement, and Practical Application]. *Psikhologiiia – Psychology*, 4 (1), 3-26 [in Russian].

Schmitman, M. (2010). gen. Pothmann Kinder brauchen Freunde – Soziale Fertigkeiten fördern Gruppentherapie bei AD(H)S und anderen Verhaltensauffälligkeiten [gen. Pothmann children need friends – social skills promote group therapy for AD (H) D and other behavioral disorders]. Bonn: Succession Picasso/VG Bild-Kunst [in German].

Simeinyi Kodeks Ukrainy [Family Code of Ukraine]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].

Trubavina, I.M. (2007). *Sotsialno-pedahohicna robota z simieiu v Ukraini: teoriia i metodyka [Socio-pedagogical work with the family in Ukraine: theory and methodology]*. Kharkiv: Nove slovo [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zovnishniu trudovu mihratsiiu» [Law of Ukraine «On External Labor Migration»]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text> [in Ukrainian].

Accepted: September 07, 2020

